
Леонід ФІНБЕРГ — соціолог, громадський діяч, головний редактор видавництва «Дух і літера», директор Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства Національного університету «Києво-Могилянська академія», головний редактор альманаху «Єгупець», співредактор часопису «Дух і літера» (з 1997 року), член редакційної ради журналу «Філософська та соціологічна думка» в 1990-х роках.

«ФІЛОСОФСЬКА І СОЦІОЛОГІЧНА ДУМКА» НАПРИКІНЦІ 80-х — НА ПОЧАТКУ 90-х РОКІВ МИНУЛОГО СТОЛІТТЯ

Це був зоряний час, коли після десятиліть всіляких обмежень ми ставали вільними. Саме на кінець 1980-х років припадає становлення більшості громадських організацій та об'єднань, яким судилося в новітні часи докорінно змінити ситуацію в країні. Йдеться найперше про партії та рухи: Народний рух України, «Зелені», Українська республіканська партія тощо. В ті ж роки постали релігійні спільноти, молодіжні об'єднання та незалежні мистецькі осередки, неможливі в радянські часи. Були започатковані нові газети та журнали й докорінно змінилися наявні, з'явилися перші приватні видавництва.

Журнал «Філософська і соціологічна думка» наприкінці 80-х теж докорінно змінився. Промоутером цих змін стало створення Редакційної ради, яка почала працювати разом зі штатною редакцією та редколегією, до яких входили Степан Кошарний, Світлана Іващенко, Юрій Прилюк, Володимир Жмир, Наталія Вяткіна, Євген Головаха, Вячеслав Недашківський та ін. До Ради увійшли, зокрема, Ірина Бекешкіна, Віталій Крюков, Василь Лісовий, Сергій Москвін, Наталя Паніна, Вадим Скуратівський, Костянтин Сігов, Данило Яневський, Леонід Фінберг та ін. Починаючи з 1989 року в журналі з'явилося чимало текстів від науковців з різних країн, на порядок більше, ніж було перед тим. Заслуга в цьому науковців, які вже попрацювали за кордоном. Найбільше текстів пропонував Костянтин Сігов, який організував, по суті, французький «портал» часопису. Нашими авторами стали, наприклад, професори Поль Рікер, Емануель Левінас, Жорж Ніва. Значно розширився тематичний діапазон соціально орієнтованих публікацій, раніше заборонених історичних текстів, що кардинально змінювало характер видання. Моєю парафією в журналі стали експертні опитування, яких за ті роки вдалося провести досить багато. Хочу нагадати про них, бо чимало з тих опитувань заслуговують на згадку та аналіз і на відстані майже 30 років.

* * *

Я вже писав, що моєю спеціалізацією були експертні опитування. Одне з перших таких опитувань було проведено у другій половині 1989 року. Називалося воно **«Перспективи та глухі кути перебудови»** та включало низку запитань, серед яких були такі: ієрархія проблем суспільства, екологічні проблеми світу та СРСР кінця 1980-х, національні відносини (адже були ще свіжими події Литви, Грузії тощо), закономірності історії та значущі історичні події, тенденції формування громадянського суспільства, загрози бюрократії та охлократії, вплив загальних тенденцій розвитку людства на те, що відбувалося в СРСР, тощо. На цю анкету досить ґрунтовно відповіли близько 30 провідних науковців тодішнього Радянського Союзу. Серед них були провідні українські філософи та історики, Сергій Кримський, Вадим Скуратівський, Василь Лісовий, московські інтелектуали — філософ Юлій Шрейдер, соціологиня Вікторія Чалікова, філософ та теолог Григорій Померанц, філософ Сергій Батішев, філософ Анатолій Ахутін, литовський соціолог Я. Мінкявичус, соціологиня, яка працювала у Німеччині, Лариса Лисюткіна та ін. Відповіді на цю анкету були надруковані у трьох номерах журналу за 1990-й рік. У мене немає можливості у цій статті докладно цитувати відповіді на запитання анкети. Проте я зараз, майже 30 років по тому, з великим зацікавленням їх перечитував, бо чимало з того, що ми почули тоді залишається актуальним і сьогодні. Не втримаюся і наведу тільки дві короткі цитати з відповіді на анкету Григорія Померанца:

— *«Найбільш небезпечна для людського існування на Землі подія ХХ століття — небачений досі “віکید” тоталітарного духу (корені якого не відомі), свого роду термоядерний вибух, що прокотився у ХХ столітті усім світом. Наш бік(так???) опинився ледь не у його епіцентрі. Тоталітарні ідеології та режими приводять до катастрофи катастроф: до руйнування людських якостей...до деградації людини — духовної та фізичної. Під їх дією на світ вириваються некеровані стихійні сили людини та природи. Тоталітаризм живиться магічною владою абстракцій над людською душею. Все індивідуальне, особливе — у культурі, у природі — руйнується його спустошливо-монолітною єдністю. Він насаджує зневагу до індивіда і породжує недовіру індивіда до самого себе, свого розсудку, своєї совісті. Тоталітаризм живиться глибинним потягом людини до добровільної самовіддачі у владу безіменних та безликих “спільностей” — расових або класових, ґрунтових або технічних, містичних або державних. Ось головне. А гнів мас та параноя вождів, світові війни та вітчизняні концтабори, геноцид, ядерна зброя, екологічна катастрофа, моральне та генетичне виродження людини, — все це наслідки, результати». І ще:*

— *«Найбільш сприятливою подією ХХ століття я вважаю те, що можна було б назвати відкриттям світу — у просторі та часі — як події. Я маю на увазі не просто відкриття того факту, що простір нашого існування є кінцевим, що те, що відбувається у будь-якій точці земної кулі має відтепер все-світнє значення. Більш суттєвим є виникнення нового самоусвідомлення людини*

як співучасника, співбесідника у всесвітньо-історичному завданні з розгадки буття, відкриття світу у цьому сенсі є відкриттям загальнозначущості самотнього іншого — іншої людини, іншої культури, іншого досвіду буття».

Чесно зізнаюся, мені б хотілося цитувати і цитувати моїх кореспондентів, бо не тільки тоді, а й пізніше, не так часто вдавалося зібрати думки зірок філософської та соціологічної думки такого рівня. Радо відсилаю сьогоденішнього читача до тих текстів. В якомусь сенсі, історичний час за ці майже 30 років, — це лише навіть не хвилини, а секунди людської історії. Застаріло з того, що тоді було виголошено, дуже мало.

Наступна публікація часопису тих років, що не втратила актуальності й сьогодні, — це матеріали **Конференції про українсько-єврейські взаємини**, яка відбулася в Єрусалимі 1993 року. Учасниками Форуму з українського боку були: Ярослав Дашкевич та Оксана Забужко, Мирон Петровський та Леонід Плющ, Костянтин Сігов та Роман Зварич, Мирослав Попович та Іван Химка, Вадим Скуратівський та Мартен Феллер... Ізраїльських вчених презентували професори Мордехай Альтшуллер, Нафталі Прат, Григорій Островський, Вольф Москович та ін. Ця конференція продовжувала в започаткований в Україні 1991 року діалог, який організовував Іван Дзюба і матеріали якого ми опублікували у часопису «Світ» (виданні Народного руху України, 1992, №3–4). Публікуючи матеріали ізраїльської Конференції, я писав:

— «...звернемо увагу читача на те, що є тривання на нашому етапі цивілізованого, культурного діалогу української та єврейської інтелігенції. Певна річ, такий діалог був практично неможливий у Радянському Союзі, за тих тяжких десятиріч лише поодинокі вчені діаспори та в'язні сумління, як могли, витримували обірвані ниточки правдивої розмови довкола теми, якої в нас торкатися було зась. З першими ковтками вільного повітря ми раптом збагнули, як же багато нам треба дослідити, вивчити, узгодити. Адже доки були запечатані вуста чесної інтелігенції, право голосу діставали з хазяйського наказу "Голос!" напівінтелігенти, спеціалісти з фальсифікації та оббріхування. Скільки ж нагромадилося книжок, статей, дисертацій, повних упередженості, цинізму, дводушності! В чому таки сповна виявили хист і вправність партійні ідеологи, так це у викритті вигаданої крамоли, у нагнітанні зненависті. Та ще й системної — перш до "класових ворогів", потім — до різних верств суспільства — віруючих, інтелігенції, далі — цілих народів по черзі (а то й поза чергою, як те добре знаємо, зокрема, з антиукраїнських та антисемітських кампаній більшовиків). Кожна з кампаній мала пильних наглядачів та добре вишколовану ідеологічну обслугу, котра за довгі роки методологічного та методичного вдосконалення створила хитре плетиво теорій підозри, просочених їддю думок про меншовартість та нелояльність українського, єврейського, білоруського, вірменського, татарського чи іншого народів. Так спосібніше було владі всіх тримати в своїй руці». І далі:

— «На цій конференції порушували вельми важливі питання з історії народів, історії їхніх взаємин. Але делікатність, доброзичливість, наукова вива-

женість виступів засвідчили, як міцно об'єднують нас гуманістичні цінності, що нема й духу протистояння за будь-яких розбіжностей у поглядах. Отим, либонь, і відрізняється діалог справдешніх носіїв культури од вихваток злюмпенізованого, зпримітизованого елемента з інстинктом юрби». І на завершення:

— «...чи то суспільність дослухатиметься до голосу гуманістичної інтелігенції і будуватиме цивілізовану, демократичну, вільну Україну, чи то гору візьмуть популісти-ксенофоби, котрі, скориставшись з труднощів часу, доведуть нас — не дай Боже! — до розбрату і катастрофи».

Знов-таки, відсилаю читача до прочитання матеріалів цієї конференції (Філософська і соціологічна думка, 1994, № 1–2, 5–6). Сьогоднішньому читачеві я наведу тільки назви головних доповідей:

- Ярослав Дашкевич «Основні проблеми сучасного дослідження історії єврейсько-українських відносин»;
- Оксана Забужко «Єврейство як носій національної ідеї в рецепції української літератури початку ХХ століття»;
- Костянтин Сігов «Бубер і Чижевський: до аналізу утопії “Я — ТИ”»;
- Роман Зварич «Сіонізм і український націоналізм: історичні, політичні та філософські паралелі»;
- Тарас Возняк «Відродження держави і людина: аспект об'єданого краю та спасіння».

Однією з найбільш важливих на конференції була промова Ярослава Дашкевича. Вона мала програмовий характер як щодо досліджень, які допоможуть осмислити минуле, так і щодо необхідності співпраці українських та єврейських наукових і громадських спільнот на майбутнє. Професор Дашкевич звертав увагу на деформацію головних тенденцій досліджень українсько-єврейських взаємин, на які впливають кілька стереотипів:

— «На деформацію головних тенденцій досліджень вплинуло (і треба шкодувати, часто впливає досі) кілька стереотипів: 1) теза про відвічний і ледве чи не ірраціональний антисемітизм українців; 2) відмова признавати за євреями статус суб'єкта історії, перетворювання їх виключно в об'єкт (теорія молота і ковадла); 3) теорія “цана відбувайла”. Негативні, підпорядковані стереотипам аспекти дослідження поглиблюються нехтуванням низкою об'єктивних обставин: а) намаганням механічно прирівнювати переслідування євреїв в Україні до погромів та депортацій, що відбувалися в країнах Західної Європи (наприклад, Іспанія, Німеччина), де влада була в руках автохтонних панівних націй; в Україні ж упродовж сторіч реальна влада була в руках чужих панівних націй держав-загарбниць (Польща, Росія); українцям — шляхом застосування географічного принципу — приписано багато таких дискримінаційних дій на території України, реалізація яких залежала виключно від неукраїнських панівних націй; б) ігнорування факту, що Україна впродовж цих же 360 років була ареною завзятої національно-визвольної боротьби поневоленої української нації, що створювало ситуацію геть відмінну від західноєвропейських умов, де євреям не треба було займати певну позицію щодо поневолених націй;

в) неврахування процесів, які у Західній Європі довели до поступового утворення правових держав тоді, коли в Україні на початку ХХ сторіччя панували безправ'я, дискримінація, переслідування, застосовувані передовсім до українського населення, а також і до інших панівних етносів; г) безумовне перебільшення ступеня переслідувань євреїв в Україні — якби такі твердження відповідали правді, тоді тут(???) на початку ХХ сторіччя зібралися б майже третина єврейства світу — населення, характерного своєю мобільністю, яке впродовж сторіч могло вільно мігрувати у прихильні до євреїв країни; міграційні потоки з України, хоча й мали хитання, ніколи в ці часи не досягали катастрофічного рівня; д) замовчування того, що міжнаціональні відносини формувалися по-різному на окремих частинах території України; намагання генералізувати прояви конфліктів певного відрізка часу чи певної обмеженої території як характерні для цілої України, для цілої української нації, для цілої низки сторіч».

Як на мене, надзвичайно цікавою була також доповідь Оксани Забужко, яка дуже докладно і ґрунтовно проаналізувала, як українські інтелектуали осмислювали етапи свого націєтворення, чималою мірою аналізуючи єврейську історію як універсальну модель.

Не маючи можливості докладно переказувати тексти доповідей, наведу лише декілька цитат.

— «Фактом є те, що в Україні українці не знають єврейської історії й культури, а євреї — української. Гірше, євреї України не знають своєї, а українці — своєї культури. На такому ґрунті тяжко очікувати чогось іншого, ніж мітів, переважно позитивних, про себе, негативних — про інших. Мабуть, саме в цьому центральна причина взаємошовіністичних мітологій» (Леонід Плющ).

— «Обидва народи, особливо їхні національні рухи, своєю внутрішню силу щораз здобували із пережитих страждань, завданих масовим геноцидом: для євреїв це було масове нищення їхньої нації за часів Другої світової війни, Голокост; для українців — Голодомор, штучно створений у 1932–1933 роках. Ці події обпалили історичну пам'ять єврейських та українських націоналістів, і біль був аж такий пекучий, що лишив довічний рубець на ментальності обох народів, і дійшли вони висновку, що лише власна незалежна держава унеможливить повторення таких катастроф у майбутньому» (Роман Зварич).

— «Таким чином, Ізраїль-народ та Ізраїль-край обіцяний як суб'єкт і предмет присяги Господу є поняттями набагато фундаментальнішими, а тому і тривкішими, ніж Ізраїль-територія, Ізраїль-держава. І ніякі руйнування Храму, Єрусалиму, держави, не зруйнували Ізраїлю як народу, що присягнув Богу, і не відмінили його присяги повернути народ до Ізраїлю-обіцяного краю» (Тарас Возняк).

* * *

Ще одне експертне опитування, про яке хотів би розповісти, називалося «**Нова Україна — куди йти?**». Це була одна з перших спроб українських інтелектуалів осмислити перспективи незалежності. На нашу анкету відповіли Лесь Танюк, Василь Лісовий, Володимир Кулик, Володимир Полохало,

Тарас Возняк, Микола Рябчук, Вадим Скуратівський, Мирослав Маринович, Євген Головаха, Олексій Гарань... Із необхідності зачитую себе, фрагмент передмови перед анкетною:

— *«В останні роки середнє та молодше покоління вперше в своєму житті почули поруч з собою подих історії. Люди старшого віку відчували його у 1917 та 1941–1945 роках. У інші часи залізобетонні мури тоталітаризму відгороджували розвиток світу від нас, а нас — від нього. І ось сьогодні поруч з нами, крізь нас, іде КЛІО. Як картковий будиночок, майже миттєво, впала на наших очах величезна комуністична утопія. З-під її уламків, які тепер уже не підпирають танки та ракети, виповзають країни Східної Європи, навздогін скидають “кайдани соціалізму” народи України та Балтії, Росії та Казахстану, Білорусі та Молдови. Маємо надію, що ті, кому пощастило здобути порятунок, хоч якоюсь мірою засвоять ці уроки історії. Та з історією наче трохи легше (в усякому разі так здається). Важче осягнути навальні суспільні процеси. Адже, водночас, майже в усій Східній Європі відбувається докорінна зміна політичних, економічних, психологічних та інших структур. Як утримати хоч якусь стабільність? Як зрозуміти хоча б якоюсь мірою закономірності цих процесів і виробити адекватні політичні рішення? На які знання спиратися, коли міра пізнання надто скромна? Звичайно, з роками вчені встановлять діагноз, усе класифікують і визначають».*

Наведу деякі із запитань анкети:

- Проголошено Незалежність України. Безперечно, що шлях до реальної державності може бути подоланий не за один день. Що найголовніше, на Вашу думку, на цьому шляху? Які етапи доведеться пройти? Які умови могли б сприяти позитивним процесам, а які заважати?

- Історичний досвід народу — що в ньому найважливіше сьогодні, що сприяє волі, а що заганяє в ярмо? Чи є у нас свобода вибору, які її межі?

- Ми назвали низку чинників, від яких залежить наше майбуття. Може, ви вважаєте за суттєве щось інше? Що саме?

Як і представляючи попередні опитування, адресу до читання оригіналів відповідей на нашу експертну анкету. Скажу тільки, що багато з тих проблем, з якими ми стикаємося сьогодні, наші експерт передбачали. Так, Лесь Танюк звертав увагу на необхідність зміни пантеону української культури, в якому чільне місце повинні були зайняти і Григорій Сковорода, і Микола Хвильовий, і Лесь Курбас, і багато інших велетнів культури. Василь Лісовий писав про загрози, які очікують українців з боку наших сусідів, імперської Росії: *«Люди і народи повинні думати більше про історичну перспективу свого буття, дивитися на себе з погляду вічності, аби суперечки за “інтереси”, “переваги”, “кордони”, “флоти”, “території” і т.д. не підважили фундаментальніші й вічні цінності — цінність людського життя, фізичного і морального здоров’я. Аби надія дитини, що народжується на світ, аби жити і творити як біологічно і психічно повноцінна істота, не була перекреслена безумним світом дорослих, які ладні задля чогось тимчасового і другорядного*

порушувати фундаментальне і вічне». Це була одна з перших публікацій лише за кілька років перед тим звільненого з ГУЛАГу українського філософа і дисидента.

Один з найкращих політологів того часу, Володимир Полохало, писав: «... якою буде ця держава [Україна] — авторитарною, тоталітарною чи демократичною — залежить від багатьох, головним чином унутрішніх, чинників. Далі, відповідаючи на інші питання, я торкнувся деяких із них. Зараз зауважу лише загалом, що побудова демократичної держави — складніше завдання, що, на жаль, має меншу ймовірність успіху, ніж інші названі типи. В усякому разі, перехідний період від тоталітарного суспільства радянського типу, що зберігся в Україні й сьогодні, до громадянського, демократичного, триватиме, на мій погляд, не менше 20 років». Вже тоді Микола Рябчук, як і за тим, впродовж багатьох років, звертав увагу на самоідентифікацію українців. Він писав: «Реальністю є те, що ви можете почути у будь-якому східно- або південноукраїнському місті: “Мы не русские и не украинцы, мы — одеситы” (варіант — “донбассцы”, “запорожцы”, “харьковчане”, “киевляне” і т.д., і т. ін.) або в селі: “А як питають, бува, їх: “А якої ви, люди, нації?”, — відказують: “А хто його знає... Передеріївські ми... православні...” (Остап Вишня “Чухрайці”). Окрім цього, “чухрайського” етносу, маємо ще й чималу кількість людей, які цілком однозначно вважають себе народом російським, польським, єврейським, угорським, у крайньому разі — “радянським”, але аж ніяк не українським... Отже, найголовніше на шляху до реальної державності — це завершити формування української нації як певної психологічної і політичної цілісності, перетворити населення в народ, цебто трансформувати доволі інертну й аморфну масу у розвинене громадянське суспільство, об’єднане не так спільним минулим і сучасним, як спільним майбутнім — переконливим і привабливим для всіх проєктом спільного життя». Насамкінець процитую Вадима Скуратівського про важливість людської свободи та наших економічних уподобань: «Україна в своїх незалежницьких проєктах має виходити з інтересів не “народів України”, “некорінної національності” чи “меншин”, а від окремої юридичної, абсолютно суверенної особистості, від її невіддільних прав. Саме такий напрям в українському суспільному житті зумовить його ненасильницьку і “обвальну” українізацію... Усі ми, по суті, онуки Карла Маркса з його смертною ненавистю до інститутів ринку і приватної власності. Але давайте зрозуміємо нарешті — світ так і не виробив досі серйозної і ефективної альтернативи новоєвропейському способу господарювання, що його сьогодні так неточно називають “капіталізмом”. Отже, станьмо дітьми Адама Сміта з його пафосом абсолютної господарчої самостійної людини. Маркса ж залишимо для аналізу соціально-історичних ландшафтів минулого століття, які його породили».

* * *

На якомусь етапі у часопису з’явилося дочірнє видання, газета «Український оглядач», головним редактором якого стала Наталя Вяткіна. Я не стану

характеризувати це видання. Це повинна зробити пані Наталя. Скажу тільки, що незвична як для тих, так і для наших часів інтелектуальна газета зайняла своє чільне місце в культурному просторі країни.

Тепер трохи схарактеризую членів нашої редакційної ради. **Юрій Прилюк** — головний редактор часопису. Він був хорошим менеджером і людиною, яка вміла бачити на кілька кроків вперед. Юрій був одним з перших, хто організував незалежне видавництво “Абрис”. Пам’ятаю, що назву для видавництва він шукав при мені в такий спосіб: відкрив словник і запропонував вибрати щось із того, що починається на букву «А», аби у будь-якому списку видавництв бути першими. Я не був залучений до діяльності цього видавництва. Про це краще розкажуть інші. Проте, пам’ятаю одне з перших видань — графічні панорами Києва, а за тим Подолу, які підготував художник Михайло Білецький. Вони стали першими сувенірними графічними роботами незалежної України. Так само Юрій Прилюк був одним з тих, хто створював перші незалежні банки, а видавництво “Абрис” пропонувало послуги у виданні цінних паперів України. Юрій Прилюк був з тих керівників, які чимало своїх повноважень передавали співробітникам та партнерам. Практично всі технічні роботи щодо формування кожного числа часопису виконував його заступник, **Володимир Жмир**.

Володимир педантично і професійно з місяця у місяць, з року в рік організував технологічні процеси редагування, верстки, коректури, перекладів, а за тим і друку часописів. Вони тоді виходили одночасно в українській та російській версіях. Пам’ятаю, що одного разу, коли я готував чергове експертне дослідження і передав матеріали пану Володимирі, він мені сказав, що обов’язково потрібно, аби для кожної статті була фотографія автора. В моєму опитуванні брали участь декілька десятків авторів, в тому числі іноземних, і отримати фотографії всіх було практично неможливо. Це ще були роки без інтернету, а телефонні контакти із закордоном були дорогими, практично недоступними. Я пояснював це Володимирі, але він наполягав: «Хоч ми з тобою друзі, я нічого не можу зробити, шукай фотографії». У безвихідній ситуації я вдався до фальсифікації. Замість портрета Джона-Пола Химки, взяв фотографію Сергія Набоки, а замість портрета Гарольда Астера — фотографію мого батька. Коли я передав їх пану Володимирі, він мені сказав: «От бачиш, все знайшов, а казав, що неможливо!» Років через 20, коли ми зустрілися з Джоном-Полем Химкою, він казав, що знав про цю публікацію, вдячний за неї, але, що на фотографії він сам на себе не схожий. Тоді я йому розповів йому цю історію — посміялися разом. Сергій Набока знав про все заздалегідь — отже, був свідомим «подельником» мого злочину. А тепер трохи про інших учасників нашої команди.

Данило Яневський — блискучий історик, якому я завдячую першими приватними (для мене!) лекціями про українську історію. Ми ходили вулицями Києва, і він розповідав про початки української державності, про сталінські репресії, про діячів української історії та культури. Для мене, людини

технічних знань та самоосвіти, це були царські дари. Хочу ще згадати мою редакторку, пані **Ларису Малішевську**. Це їй я віддав свій перший текст, написаний нібито українською мовою. Вона переробила його майже до невпізнаності. Коли я запитав, чи можна звірити, передивитися обидва варіанти, мій і її, вона порадила, аби я краще попрацював з тим варіантом, який вона запропонувала і якщо будуть питання, радо надасть відповідь. У мене питань не було. За цей та інші уроки української я їй дуже вдячний.

Так само моя вдячність **Євгену Головасі** та **Наталі Паніній**, професійним соціологам, які доброзичливо ставилися до моїх експертних опитувань і часто давали важливі поради. Окремо варто було б розказати про **Мирослава Поповича**, безсумнівного лідера усього нашого колективу. У нього і крісло було лідерське, а ми всі сиділи на стільцях. Мирослав Володимирович делікатно вів наші обговорення, дискусії, з максимальною увагою до кожної пропозиції, кожної теми, кожного учасника. Паралельно він завжди розповідав якісь історії про спілкування з провідними філософами 70-х–90-х років, **Павлом Копніним**, **Евальдом Ілленковим**, **Генріхом Батіщевим** та іншими. Розповідав Мирослав Володимирович і про репресії щодо співробітників інституту наприкінці 40-х та у 50-х роках. Один за одним вони зникали. Сказав, що одного разу на роботу прийшла тільки прибиральниця.

Обов'язковою частиною наших зібрань були дружні застілля. Пам'ятаю, що на якомусь з них, Мирослав Володимирович запропонував випити брудершафт і перейти на «ти». Це було мені нелегко, зважаючи на відстань віку між нами. Проте у мене не було вибору і з часом ми перейшли на «ти».

Ще один епізод хотів би згадати. Було якесь свято, і ми вже були трохи напідпитку. Мирослав Володимирович знав, що на той час я вже створював центр з вивчення юдаїки, знав про мій інтерес до єврейської історії та культури. І тут, підійшовши до мене, він заспівав пісню мовою ідиш.

— Звідки ти знаєш? — запитав я.

— Ти що думаєш, я не був шабес-гоєм¹? — відповів пан Мирослав.

Я згадую, коли вся країна очікувала діалогу між Леонідом Кравчуком та Мирославом Поповичем, якого делегував Рух напередодні незалежності України. Ми зібралися всією редрадою і, мірою сил, прогнозували запитання та відповіді на них для зустрічі, за якою стежила вся країна. Не можу сказати, що ми багато з того вгадали, але, безумовно, це було незайвим.

* * *

Кінець 80-х — початок 90-х років — це період становлення демократичної виборчої системи. Тоді, у 1989 році, відбувалися вибори до *Верховного Совету СРСР* (до періоду незалежності). Ми всі включилися в ці процеси, й сьогодні навіть важко уявити, що все тоді було вперше: формування програм кандидатів, організація виборчої кампанії, підготовка та друк перших

¹ *Шабес-гой* — неєврей, якого юдеї наймали на роботу у суботу (шабат), коли вони не могли самі виконувати певні види робіт.

листівок та програм діяльності кандидатів у депутати тощо. Вже через деякий час ми святкували перші перемоги, наші кандидати Юрій Щербак, Сергій Рябченко та інші (незалежні!) стали народними депутатами. Вони згодом увійшли до демократичної частини Всесоюзного парламенту. Нові представники народу і ми, ті, хто їм допомагав, дуже мало знали, як організувати їхню роботу. Згадаю кілька епізодів на цьому шляху.

На базі «Філософської і соціологічної думки» ми створили Депутатський клуб, який почав готувати експертні тексти для народних депутатів, проекти законів. Це з часом з'явився механізм штатних помічників депутатів, спеціальні структури Верховної Ради для цих процесів, а тоді ми були першими, звичайно, напівпрофесіоналами. В моєму архіві збереглися проекти законів, які ми готували, деякі назви та авторство яких я наведу.

1. Сергій Москвін — оцінка проектів законів: «Загальних принципів перебудови керівництва економічної та соціальної сфер...», «Про якість продукції та захист прав споживача», «Про власність в СРСР», «Про соціалістичне підприємство», «Про права державних податкових інспекцій» тощо. Загалом близько 20 відгуків.

2. Віталій Крюков — коментарі та зауваги до проектів законів: «Про статус суддів в СРСР», «Про порядок опублікування і вступу в силу законів, прийнятих з'їздом народних депутатів СРСР, Верховною радою та її органами», «Про працевлаштування» тощо.

3. Леонід Фінберг — «До основ кримінального законодавства», «Про правовий режим надзвичайного стану», «Про виборчу систему та вибори в УРСР» (у співавторстві) тощо.

Крім законів ми замахнулися і на створення проекту Конституції країни. Ми — це звучить напівправдиво, бо цей проект запропонував Віталій Крюков, а ми, інші члени експертної групи Депутатського клубу, брали участь в його обговоренні. Зважаючи на те, що юристом був тільки Віталій, наші правки були здебільшого непринциповими. Проте, проект був одним із тих, які обговорювали в суспільстві. Діяльність цього клубу була хорошою школою для нас та важливою для народних депутатів.

Згадаю ще один епізод, що був якоюсь мірою продовженням цієї практики, в усякому разі для мене. Письменника, громадського діяча Юрія Щербака кияни тоді обрали народним депутатом. Згідно із законом, депутати повинні були відкривати офіси для спілкування з виборцями. Такий офіс відкрив і Юрій Миколайович. На першу зустріч з тими, хто хотів би з ним поспілкуватися, запросив і мене (я був одним з організаторів його виборчої кампанії та й зналися ми не одне десятиліття перед тим). І ось починається прийом народного депутата, один за одним приходять люди, більшість з яких явно неадекватні. Чи то не можуть сформулювати, що вони хочуть від депутата, чи то поведуться агресивно... Так пройшло кілька годин, поки ця «вистава» закінчилася. Мидивимосся один на одного з Юрієм Миколайовичем і намагаємося осмислити цей незвичний досвід. Я кажу: «Пане Юрію, я

подзвоню своїй знайомій, яка працює у відділі “листів від трудящих” робітничої газети, може вона нам щось підкаже». І я подзвонив. Вона сказала мені: «Пане Леоніде, всі ми, хто працює з громадськістю, маємо списки неадекватних та божевільних у місті, які звертаються до всіх, до кого можна звернутися». Далі, зрозуміло, ми скористалися цією порадою, і на наступних зустрічах було трохи легше.

Насамкінець, хочу завершити ці спогади з надією, що ми, учасники тих подій, ті, хто сьогодні має ще різні активні ролі, зберемося разом і набагато більш адекватно і повно розповімо про події тих буремних років. Пройшли часи, коли часописи й газети відігравали не меншу роль в житті суспільств, ніж сьогодні інтернет та всі його мас-медійні модифікації. Думаю, що «Філософська і соціологічна думка» кінця 80-х — першої половини 90-х років минулого століття відіграла свою позитивну роль та сприяла збереженню певної свободи особистості в Україні та становленню демократичних тенденцій та громадянського суспільства.